

УДК 343.131(094.4)(477)

І. Л. Беспалько, асистент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ НОРМАТИВНОГО ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ У КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена визначенню нормативного змісту принципу диспозитивності у Кримінально-процесуальному кодексі України.

Ключові слова: принцип, диспозитивність, права та свободи людини і громадянина, нормативний зміст.

Закріпивши в кримінально-процесуальному законодавстві принцип диспозитивності, законодавець не звернув уваги на його легальне визначення, що можна пояснити хіба що новизною поняття «диспозитивність» у кримінальному процесі України, для якого протягом не одного століття головним залишався принцип публічності. Необхідність запровадження в кримінально-процесуальне законодавство принципу диспозитивності зумовлена процесами демократизації суспільного життя. Диспозитивність отримала своє нормативне закріплення в ч. 5 ст. 16¹ КПК України, суть якої полягає в тому, що сторони користуються рівними правами та свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. Тобто у даному випадку мається на увазі можливість сторін розпоряджатися своїми правами. На нашу думку, цей принцип має ширше значення. Правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних з порушенням, розслідуванням і судовим розглядом кримінальних справ, характеризується тим, що домінуючим методом правового регулювання є імперативний, а не диспозитивний. Це зрозуміло, адже кримінально-процесуальне право традиційно вважається галуззю публічного права. Природа ж диспозитивності є приватноправовою. Розуміння законодавцем принципу диспозитивності як свободи сторін

у наданні суду доказів і доведенні перед судом їх переконливості не повною мірою охоплює свободу суб'єктів процесу в розпорядженні своїми правами. Вважаємо за необхідне погодитись із думкою М. Л. Лобойка, що дане право проявляється у декількох основних аспектах, як-от право: 1) ініціювання кримінального процесу шляхом надання інформації про вчинений злочин органам дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду (поширюється на всі справи, в тому числі на справи приватно-публічного обвинувачення); 2) розпоряджатися своїми матеріально-правовими вимогами (стосується справ приватного, публічно-приватного обвинувачення); 3) розпоряджатися своїми процесуальними правами (заявляти клопотання, відводи, оскаржувати дії і рішення осіб і органів, які ведуть процес); 4) розпоряджатися доказовим матеріалом (поширюється на всі кримінальні справи)¹.

Наша держава взяла на себе обов'язок реформування національного кримінального процесу відповідно до європейських стандартів, де людина, її права та свободи визнаються найвищою соціальною цінністю. Щодо принципу диспозитивності дане положення відображає, на наш погляд, необхідність розширення його положень. Про це свідчить Указ Президента України від 15.02.2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів», у розд. 1 якого зазначається, що метою Концепції реформування кримінальної юстиції України є підвищення її ефективності для забезпечення прав і свобод людини. Пункт 5 цього документа спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на поєднання захисту прав особи і забезпечення публічних інтересів². А в п. 31 розд. 2 цієї концепції зазначається, що з метою забезпечення дотримання принципів змагальності, публічності та диспозитивності необхідно вдосконалити процесуальну регламентацію процедур збирання і надання суду інформації сторонами захисту та обвину-

¹ Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України : монографія / Л. М. Лобойко. – Д. : Юрид. акад. МВС України : Ліра ЛТД, 2004. – С. 52.

² Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15.02.2008 р. № 311/2008. – Режим доступу: gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=31963&pf35401=122446. – С. 4–7. – Заголовок з екрана.

вачення на основі чітко визначених критеріїв. У п. 5 розд. 4 Указу Президента України «Про концепцію вдосконалення судочинства для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10.05.2006 р. зазначається, що диспозитивність полягає у праві вільно розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору. А в п. 16 йдеться про те, що з метою забезпечення рівності сторін у кримінальному процесі треба реалізувати принцип змагальності на стадії досудового розслідування, надавши стороні захисту процесуальні можливості для проведення альтернативного розслідування. Потерпілі повинні мати ефективні можливості обстоювати свої інтереси при незалежному проведенні досудового слідства¹.

За таких умов для з'ясування поняття і змістовного наповнення диспозитивності в кримінально-процесуальній діяльності слід звернутися, вважаємо, до спорідненої галузі цивільного процесуального права, для якої цей принцип є головним, оскільки визначає механізм виникнення, розвитку й закінчення цивільної справи. У теорії цивільного процесу походження і сферу дії диспозитивності визначають, виходячи з позиції автономії особи у сфері цивільних прав. Під такою автономією розуміють властивість власника суб'єктивних цивільних прав вільно ними розпоряджатися². Стаття 11 ЦПК України закріплює основні характеристики принципу диспозитивності: суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненнями фізичних і юридичних осіб; межі судового розгляду визначаються особами, що звертаються до суду; підстави вимог визначаються також ними; особи, що беруть участь у справі, розпоряджаються своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд; таким же правом наділені і дієздатні особи, в інтересах яких заявлено вимогу іншими особами; суд вправі залучити відповідний орган, якому законом

¹ Про концепцію вдосконалення судочинства для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. – Режим доступу: <http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/show.php?uid=1093.1890.0>. – С. 3. – Заголовок з екрана.

² Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. / С. В. Васильєв. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 39.

надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, що він представляє¹.

Принцип диспозитивності в цивільному судочинстві виявляється головним чином у 3-х основних напрямках: 1) використання заінтересованими особами прав, пов'язаних з порушенням і розвитком процесу (подача заяви, касаційної скарги та ін.); 2) здійснення прав по зміні процесу (заміна неналежної сторони за клопотанням позивача, збільшення або зменшення розміру позовних вимог і т. ін.); 3) здійснення прав по закінченні процесу (відмова від позову, від апеляційної або касаційної скарги, мирова угода)². Іншими словами, у процесі цивільного провадження цей принцип втілює 3 елементи: свобода вибору (ініціювання процесу); свобода вибору засобів впливу на процес; здатність своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі. Вважаємо, що ці елементи повинні відображати вимогу диспозитивності і під час провадження в кримінальних справах, хоча і в меншій мірі, ніж у цивільних.

Першим елементом ми назвали свободу вибору, тобто право на ініціювання кримінального процесу шляхом надання інформації про вчинений злочин. У кримінальному процесі існує категорія справ, що умовно називаються справами приватного обвинувачення. Їх доля повністю залежить від позиції, яку займає потерпілий. Тільки від його волі залежить, чи буде порушено таку справу, чи дістане вона повне вирішення у суді постановленням вироку або ж буде закрита за примиренням сторін. Проміжне становище між справами приватного і публічного обвинувачення займають справи приватно-публічного обвинувачення, які згідно з ч. 2 ст. 27 КПК порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, але закривати їх за примиренням потерпілого з обвинуваченим (підсудним) не можна. Тобто в перелічених випадках ми стикаємося з можливістю

¹ Цивільне процесуальне законодавство України: Нормативно-правові акти, судова практика / Верхов. Суд України ; за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 21.

² Тертишніков В. І. Цивільний процес України : (лекції) : навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишніков. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 27.

ініціювання кримінального процесу, що, безперечно, є проявом диспозитивності.

Другим елементом є свобода вибору засобів впливу на процес. Мається на увазі, що особа в процесі кримінального провадження має право заявляти клопотання, відводи, оскаржувати дії і рішення посадових осіб і органів, які ведуть процес. Якщо в результаті вчиненого злочину фізичній чи юридичній особі було заподіяно шкоду, вона має право пред'явити цивільний позов, який буде розглянуто у порядку кримінального провадження. Проект КПК України № 1230 від 10.12.2007 р. розширює дію принципу диспозитивності під час провадження у кримінальній справі. У ст. 38 зазначається, що підозрюваний, обвинувачений мають право: збирати і подавати предмети, документи і показання (п. 8); допитувати під час судового розгляду свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих же умовах, що й свідків обвинувачення (п. 4.2)¹. Стаття 50 цього законопроекту закріплює положення, згідно з яким під час судового провадження в будь-якій інстанції потерпілий має право брати участь у безпосередній перевірці кожного доказу під час вирішення питання про призначення покарання обвинувачуваному та відшкодування шкоди, завданої правопорушенням (п. 3.5)¹. Розширення положень диспозитивності щодо можливості вибору засобів впливу на процес слід визнати обґрунтованим, оскільки збільшується можливість безпосередньої участі особи у дослідженні доказів.

Останній елемент принципу диспозитивності, на наш погляд, полягає у здатності своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі. У ст. 83 проекту КПК України № 1230 від 10.12.2007 р. зазначається, що докази можуть бути визнані судом допустимими, якщо сторони погоджуються, щоб вони були визнані допустимими (п. 2.1). А ст. 84 закріплює положення, згідно з яким тягар доказування допустимості доказу лежить на стороні, яка його надає (п. 3)¹. Стаття 314 закріплює положення, відповідно до якого з метою підготовки до судового розгляду суддя розглядає клопотання сторін про визнання допустимими або недопустимими

¹ Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 10.12.2007 р. № 1230 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31112. – С. 12–16, 24, 87. – Заголовок з екрана.

певних доказів (п. 2.5)¹. Тобто допустимість доказів залежить від обґрунтованості їх сторонами. Диспозитивність як можливість своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі проявляється також у ситуаціях, пов'язаних із застосуванням положень ст. 8 КПК та ст. 46 КК України, в яких закріплено можливість закриття кримінальної справи у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим. Відповідно до ст. 395 вищезазначеного проекту, у кримінальному провадженні можуть бути укладені такі види угод: угода про примирення між потерпілим та обвинуваченим; угода між державним обвинувачем та обвинувачуваним про визнання вини; угода між державним обвинувачем та обвинуваченим про співробітництво у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою¹. У даному випадку також відбувається розширення положень диспозитивності.

Вважаємо, що будь-який принцип — це вимога, яка пред'являється до діяльності державних органів, які ведуть процес. Проведений аналіз дає підстави під принципом диспозитивності розуміти правове положення, згідно з яким на органи дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду покладається обов'язок надати та забезпечити суб'єктам кримінального процесу можливість вільно в межах закону обирати способи і засоби своєї поведінки для реалізації своїх матеріальних і процесуальних прав, а також впливати на хід і результати кримінально-процесуальної діяльності. Як вбачається, слід виділити 3 основних складових елементи даного принципу: свобода вибору (ініціювання процесу); свобода вибору засобів впливу на процес; здатність своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі.

Вважаємо за необхідне у КПК України передбачити окрему статтю «Диспозитивність кримінального процесу» у такій редакції: «Під час провадження у кримінальній справі орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані забезпечити особам, що беруть участь у кримінальному судочинстві, можливість вільного вибору способів реалізації своїх прав, передбачених процесуальним законом».

¹ Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 10.12.2007 р. № 1230 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31112. – С. 103. – Заголовок з екрана.

Статья посвящена определению нормативного содержания принципа диспозитивности в Уголовно-процессуальном кодексе Украины.

This article is devoted to the determination of the normative contents of the depositivity in the Code of Criminal Procedure in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 8 вересня 2010 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук

Н. В. Глинська.